

Лекція 14. Соціокультурна трансформація пострадянського українського суспільства

План

1. Теоретико-методологічні засади дослідження соціокультурних змін в сучасній Україні.
2. Чинники соціокультурних змін в пострадянському українському суспільстві.
3. Взаємозв'язок процесів соціального розвитку та соціокультурних змін в пострадянській Україні.
4. Зміна моделі соціального управління в Україні як закономірний результат соціокультурної трансформації.

1. Теоретико-методологічні засади дослідження соціокультурних змін в сучасній Україні

Шлях утвердження незалежної держави України супроводжувався не лише суперечливими соціальними процесами, але й неочікуваними для її громадян соціальними змінами. На цьому шляху були як здобутки (утвердження демократичних інститутів; декларування пріоритету прав людини; перехід від планової економіки з домінуванням державної власності до економіки ринкового типу, що ґрунтується переважно на приватній власності), так і втрати (формування ліній соціального розламу, що загрожували втратою цілісності суспільства і держави; поява в окремих регіонах настроїв громадян, що уможливили анексію Росією Криму і воєнний конфлікт на Сході України). Найбільшим історичним викликом, перед яким опинилося сучасне українське суспільство стало повномасштабне російське вторгнення в Україну

В сучасній Україні мало досліджень, що з позицій філософської рефлексії розглядають соціальні зміни в ході трансформацію пострадянського українського суспільства. Спробу обґрунтувати загальну картину соціальних змін в Україні знаходимо у двох монографіях **М. Шульги**: *«Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні»* і *«Збій соціальної матриці»*. Їх назви вказують на характер соціальних змін, що призвели до дрейфу українського суспільства на узбіччя цивілізації, а потім до збою соціальної матриці, що забезпечує збереження суспільства. Монографія **М. Павловського** *«Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ (економіка, політологія, соціологія)»* була видана два десятиліття тому, але не втратила своєї актуальності, бо застерігає від загроз, що ведуть до деградації суспільства. **В. Скворець** видав монографію *«Трансформація соціоісторичного організму України: аналітика соціальних процесів»* (2019 р.), в якій зроблено спробу проаналізувати зміст процесів, що визначають характер соціальних змін у пострадянському українському суспільстві. Найбільш актуальною в наш час є колективна монографія науковців **Інституту соціології НАН України** *«Українське суспільство в умовах війни. 2022»*, зміст якої присвячено осмисленню тих змін, що відбулися в житті та суспільній свідомості суспільства в умовах масштабного російського вторгнення в Україну.

Потреби вдосконалення соціального управління та практичної політики вимагають глибокого розуміння того, куди рухається сучасне українське суспільство, які соціальні зміни для нього є фундаментальними, такими, що його

трансформують, які основні процеси формують майбутнє українського суспільства як соціальної системи.

В основі руху українського суспільства від стану радянського до пострадянського відбулося порушення рівноваги між соціальним відтворенням і трансформацією. Соціолог **Е. Гідденс** визнав, що вивчення ***співвідношення між соціальним відтворенням і трансформацією є соціологічною проблемою.*** «Соціальне відтворення показує, яким чином суспільство «підтримує своє життя» в часі, трансформація означає зміни, до яких схильні суспільства».

Українськими дослідниками запропоновано кілька моделей соціального (суспільного) відтворення. Зокрема, **В. Скворець** розробив концепцію життєустрою народу як модель соціоісторичного організму країни. ***Життєустрій народу*** – це поняття, що позначає історично утворений порядок взаємозв'язку людини, природи і суспільства, що забезпечує інтеграцію суб'єктів життєдіяльності в певний соціальний організм країни і відтворення останнього як органічної цілісності, яка ґрунтується на процесах, що включають відтворення людини, економічної системи, соціальної структури, політичної системи, техносфери, соціокультурної сфери та способу життя соціальних суб'єктів. В зміст цього поняття входять сім системних елементів, відтворення яких у своїй сукупності забезпечує відтворення і збереження цілісності кожного суспільства. *Визначення тенденцій змін у відтворенні кожного з цих елементів, а також виявлення взаємозалежностей між ними забезпечує основу для виявлення напрямку і характеру соціальної трансформації.*

В пошуку основи суспільного відтворення соціолог **М. Шульга** ввів поняття *соціальна матриця*, під якою розумілася парадигма буття соціуму. ***Соціальна матриця*** розглядається як базисна структура соціальних відносин, які забезпечують даний тип існування суспільства або його спосіб життя. В ній втілені засади соціального порядку даного суспільства. *Матриця являє собою приховану парадигму принципів діяльності та мислення, форму реакцій, що спираються на колективні міфи і традиції.* Вона є результатом тривалої еволюції певного соціального організму, формується під впливом багатьох факторів природного і соціального середовища. Матриця постає глибинною основою стійкої системи практик суспільства, які забезпечують відтворення останнього в природному та соціальному середовищі. Соціальна матриця включає в себе модель ставлення до навколишнього світу, способи і форми його освоєння, що історично склалася в даному суспільстві. ***На основі усталених соціальних практик формується картина світу, уявлення про головні риси світопорядку і розуміння сенсу відносин між його соціальними структурами. Ці уявлення та розуміння становлять ядро культури даного суспільства, яке підтримується й відтворюється протягом історичної епохи.*** Найбільш глибинні й життєво важливі взаємозв'язки, тобто ті, які становлять основу суспільства, які в остаточному підсумку визначають цілісність, стійкість у часі й якісне відтворення суспільства, можна визначити як соціальну матрицю в широкому сенсі.

Поняття «життєустрій народу» і «соціальна матриця» введені для позначення певних ***механізмів суспільного відтворення, що забезпечують збереження цілісності суспільства.*** Поняття «***життєустрій народу***» поєднує як системні елементи *формаційного підходу* (економічна, соціальна, політична

система і духовна сфера), так і *цивілізаційного підходу* (відтворення людини, техносфери, соціокультурної сфери і способу життя соціальних суб'єктів). Поняття **«соціальна матриця»** акцентує увагу на соціокультурних чинниках суспільного відтворення соціальної системи.

Отже, спираючись на концепції життєустрою народу та соціальної матриці, отримуємо методологічний інструментарій, що дозволяє визначити вплив факторів, що зміцнюють або послабляють цілісність суспільства.

2. Чинники соціокультурних змін в пострадянському українському суспільстві

Уже в процесі переходу до незалежності України правлячі кола країни проголосили курс на проведення ринкових реформ і демократизацію країни, але шлях, на який вони спрямували рух нашого суспільства, призвів до результатів, які виявилися далекими від очікувань та сподівань більшості громадян України. Особливо це проявилось в перше десятиліття реформ. **Джозеф Стігліц** писав: «Для більшості мешканців колишнього Радянського Союзу економічне життя за капіталізму виявилось навіть гіршим, ніж про нього казали старі комуністичні вожді. Перспективи майбутнього похмурі. Середній клас зруйновано, створено систему «кумівського» й мафіозного капіталізму, а єдине досягнення – запровадження демократії з важливими свободами, включно зі свободою преси – виявляється в кращому разі недостатньо міцним...».

М. Павловський називав особливим видом реформ ті, що проводилися в постсоціалістичних країнах. Вони пов'язані з переходом від централізованої планової економіки до ринкової. Ці реформи **трансформують суспільство, ведуть до зміни соціально-економічного середовища**. Реформування як перехід від соціалізму до ринкових відносин у другій половині XX ст. проводився за двома моделями. Перша – за єдиною моделлю Чиказької неоконсервативної школи на базі **монетаристської теорії Фрідмена**, яку впроваджували в життя **Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Світовий банк (СБ)**, як у латиноамериканських, так і в постсоціалістичних країнах. Друга – це модель реформ Китайської Народної Республіки, в основу якої покладена **інноваційна теорія М. Туган-Барановського**, тобто на основі інновацій та інвестицій у пріоритетні галузі. Реформи за першою моделлю виявились надзвичайно затратними і руйнівними. Україна за роки реформ утратила майже 75 відсотків свого економічного потенціалу і була відкинута із десятки найрозвинутіших країн світу далеко за 100-е місце. Китай же за роки реформ мав приріст ВВП на рівні 8–12 відсотків за рік і протягом усього періоду – зростання добробуту свого населення. В Україні ж економічні реформи 90-х років XX ст. обернулися не лише **тривалою економічною кризою, але й системною кризою суспільства**.

Ще в 2009 р. Директор Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України **Ю. Пахомов** навів оцінку стану українського суспільства і його економіки. «Фундаментальним джерелом кризових потрясінь у нашій країні є, безумовно, не тільки економіка, але й багатолітня, яка посилюється саме в останні роки, **деградація всього суспільства**, особливо внаслідок всеохоплюючої корупції, що стала основним регулятором економічних процесів. В результаті відбулося падіння моралі та затухання енергії творення, а також руйнування соціальної сфери і підірив духовних основ розвитку соціуму».

*Неоліберальні ринкові реформи призвели до корінних змін у структурі власності України. Якщо в 1990 р. частка державної власності становила близько 95 % в економіці України, то в 2015 р. вона скоротилася до мінімуму, а приватна власність, навпаки, досягла 93 %. Ці структурні зміни означали трансформацію держави і кардинальну зміну її соціальної сутності: **держава в Україні все більше набувала ознак ліберальної держави, яка постає в ролі «нічного охоронця» приватної власності.***

Ринкові реформи в Україні супроводжувалися *деіндустріалізацією* її економіки. Були ліквідовані галузі виробництва: електронна та радіотехнічна промисловість, приладобудування, суднобудування, сільськогосподарське машинобудування. До жалюгідного стану вже доведене виробництво авіаційної та космічної техніки.

Одним із основних наслідків деградації економіки та виробничого потенціалу стала *деградації робочої сили* в Україні. В період з 1990 р. по 2015 р. чисельність працівників скоротилася: в промисловості з 7,8 млн. осіб до 2,2 млн., тобто в 3,5 рази; у будівництві – з 2,4 млн. осіб до 0,2 млн., у 12 разів; у сільському господарстві – з 4,4 млн. осіб до 0,5 млн., у 8,8 разів; в транспорті – з 1,8 млн. осіб до 0,7 млн., у 2,5 рази; в освіті, культурі, науці та мистецтві – 3 млн. осіб до 1,7 млн., в 1,7 рази. Загальна кількість працівників, які зайняті у названих галузях економіки, зменшилася із 19,4 млн. осіб до 5,3 млн., тобто в 3,6 рази. Це є свідченням того, що близько 14 млн. осіб були позбавлені звичної роботи та джерела доходів. Вони були виключені зі сфер життєдіяльності суспільства, змушені були шукати нові засоби до існування, боротися за виживання, тобто пережили *процес маргіналізації*.

В пострадянський період українське суспільство переживає *глибоку демографічну кризу*. За даними органів державної статистики, за всю свою історію Україна досягла найбільшої чисельності населення на 01.01.1993 р., коли воно становило 52,244 млн. осіб. На 01.01.2018 р. загальна чисельність населення України склала 42,234 млн. осіб. Отже, протягом 25 років населення України скоротилося на 10 млн. осіб., або на 19 %. З 1 по 26 грудня 2019 р. в Україні проводився пробний електронний перепис населення, згідно з даними якого, на території України (без урахування анексованого Росією Криму та окупованих територій Донбасу) проживає 37 млн. 289 тисяч осіб, тобто її населення за останні 27 років скоротилося на 15 млн. осіб.

Таким чином, *ринкові реформи спричинили процеси приватизації, деіндустріалізації, масової маргіналізації населення, переходу до ліберальної держави, депопуляції населення, тобто ті процеси, що визначають характер трансформації українського суспільства.* Ці процеси зумовили глибокі, іноді кардинальні, соціокультурні зміни в житті громадян України.

3. Взаємозв'язок процесів соціального розвитку та соціокультурних змін в пострадянській Україні

В осмисленні переходу від радянської моделі суспільства до пострадянської моделі доцільно спиратися на поняття «*соціальний розвиток*» і «*соціальна політика*».

Соціальний розвиток – це сукупність відповідних концепцій і реальної практики, законодавства і політики сучасної держави щодо зміцнення і

підвищення соціального добробуту населення. Соціальний розвиток підтримує виробництво і споживання, сприяє повнішому та ефективнішому використанню робочої сили, розробленню законодавства в економіці та соціальній сфері, затвердженню програм, що забезпечують здобуття всіма громадянами освіти, користування системою охорони здоров'я, розв'язанню житлової проблеми, підтриманню нормального і достатнього доходу в кризових ситуаціях. У розвинених країнах система соціального добробуту утвердилася завдяки курсу на соціальний розвиток, певною мірою нейтралізувавши ідеологічні розбіжності між прихильниками лівих і правих партій та рухів.

Державна соціальна політика – цілеспрямована, системна діяльність держави з узгодження інтересів різних соціальних груп у сфері виробництва, обміну, розподілу та споживання продуктів виробництва, а також інтересів окремої особи з колективними цілями суспільства. Роль держави як основного суб'єкта соціальної політики зумовлена сутністю держави як організації політичної влади, яка характеризується верховенством влади на даній території, здійснює правове регулювання відносин на цій території, від імені народу розпоряджається її ресурсами, має виключне право на збір податків і застосування примусу до правопорушників, несе відповідальність за умови життєдіяльності громадян. Саме результатом соціального розвитку і соціальної політики будь-якої держави є стан розвитку її соціальної сфери.

Роль соціальної сфери полягає в соціальному відтворенні, яке є основою еволюції соціальних систем. Головною функцією соціальної сфери є *функція соціального відтворення різних верств і груп населення як суб'єктів історичного процесу*, а також їх всебічного життєзабезпечення. Ця функція одна – з найважливіших для буття суспільства. **Відтворення соціальних суб'єктів** являє собою процес еволюції всієї системи суспільних відносин. Воно охоплює усі прояви життя соціальних спільнот і виражається у безперервному функціонуванні соціальної структури, соціальних інститутів, соціальних норм і цінностей в рамках конкретно-історичної формації. Будучи уособленим у форми циклічного відтворення поколінь людей, воно втілює тенденції змін соціальної системи, що притаманні конкретному етапу суспільного розвитку.

В 90-х рр. XX ст. в результаті ринкових реформ стан соціальної сфери України опинився в стані глибокого занепаду. Скорочення промислового виробництва у 2,5 рази призвело до скорочення ресурсів, що необхідні для утримання і розвитку соціальної сфери. «Витрати зведеного бюджету з 1990 по 1998 рік зменшилися із 78,2 млрд. дол. США до 12,4 млрд. дол. США, тобто у 6,3 раза, в тому числі на освіту – з 12 млрд. дол. США до 1,8 млрд. дол. (у 6,7 раза); на охорону здоров'я – з 7,9 млрд. дол. до 1,5 млрд. дол. (у 5,3 раза); на культуру – з 1,3 дол. до 0,1 млрд. дол. (у 13 разів)» [3, с. 16-17]. З 1990 р. по 2001 р. кількість працівників, зайнятих в освіті, науці, культурі та мистецтві України, скоротилася з 3,0 млн. осіб до 2,1 млн. осіб [12, с. 36]. Наведені показники засвідчують, що **на зміну тенденції соціального розвитку сформувалася тенденція соціальної деградації всього пострадянського українського суспільства.**

Результатом соціальної політики держави є зміна соціальної структури. В Україні з 1988 до 2001 р. чисельність вищих прошарків скоротилася з 19,3% до 2%, середніх – із 75% до 9,8%, а нижчих – зросла від 5,7% до 88% [14, с. 25].

Таким чином, *в результаті реформ в Україні на зміну соціальній структурі, основу якої становили середні верстви населення, прийшла соціальна структура, в якій абсолютну більшість населення становлять бідні.*

У 2010 р. В. Черняк навів характеристику *розподілу національного багатства в Україні*: 5% найбагатших і багатих людей володіють 65% багатства, 60% бідних і найбідніших людей – 5%, середній клас (35% населення) володіє 30% багатства» [9, с. 17]. Науковцями встановлено, що *зміни в соціальному становищі (а тим більше зміни в соціальному статусі) особи чи соціальної групи, породжують серйозні зміни в її культурі.*

Соціальна політика останніх років, як і в 90-х роках ХХ ст., загнала переважну більшість населення України в *режим боротьби за виживання*. Як зазначає **М. Шульга**, вкрай низькі життєві ресурси населення зумовлюють специфічний спосіб життєдіяльності, який називається виживанням. В умовах дефіциту життєвих ресурсів людина спрямовує, концентрує наявний у неї життєвий потенціал на задоволення безпосередніх, базових потреб – у їжі, одязі, утриманні житла і відмовляється від інших. Уся життєдіяльність людини зосереджена навколо того, щоб відтворити себе фізично і допомогти це зробити своїм близьким, щоб задовольнити найпростіші, найнеобхідніші соціальні потреби. Тобто вона не може задовольняти інші потреби (культурні, дозвілєві, креативні, пізнавальні, потреби в повноцінному підтриманні й відтворенні здоров'я). **Виживання** – це такий тип поведінки, коли будь-які перспективні поведінкові стратегії відкладаються, а все зосереджується на нагальних, безпосередніх завданнях.

Отже, *в пострадянському українському суспільстві відбулася зміна соціальної матриці відтворення українського суспільства: від домінування культури середніх верств населення відбувся перехід до поширення культури бідних, основною ознакою якої є боротьба людини за виживання.*

3. Зміна моделі соціального управління в Україні як закономірний результат соціокультурної трансформації

Зміна суспільних відносин, соціальних суб'єктів та їхньої культури в пострадянській Україні означають соціокультурну трансформацію, що змінила характер суспільства та модель соціального управління.

В. Гесць визначив *ключову тенденцію змін*, що зумовила зміст і характер трансформації суспільства від радянського до пострадянського типу. Декларувалося, що країна поставила завдання стати країною з цивілізованою ринковою економікою і досягнути результату, що стане основоположною моделлю життя, по суті, попередня *модель абсолютизму держави* в Україні, як і в інших країнах, *рухалась до абсолютизму ринку*. Склалася суспільна атмосфера, де «нова ідеологія» стала «тотальною свободою», яка дозволяє йти шляхом збагачення без будь-яких обмежень, а псевдоринкові відносини виявилися домінуючими в багатьох сферах, особливо в частині взаємодії держави і бізнесу. **Абсолютизм держави** означає, що державна влада здійснює управління всією державною і колгоспно-кооперативною власністю, а тому займає монопольне становище в політичній, економічній, соціальній та духовній сфері життя суспільства. Якщо ринок являє собою сферу товарно-грошового обігу, то **абсолютизм ринку** означає перетворення всього, що тільки можливо, на товар.

Отже, в суспільній свідомості відбулися такі зміни, які дозволяють перетворювати на товар не тільки продукти виробництва, послуги, природні ресурси, землю, робочу силу, але й саму людину, людське життя та здоров'я, владу, державні посади. На товар може бути перетворено не лише тіло, але й душу людини.

Тренд руху до абсолютизму ринку лежить в основі соціокультурної трансформації українського суспільства в пострадянський період. Саме цей тренд призвів до зміни домінуючого в суспільстві соціокультурного типу людини. Цей важливий соціальний факт залишився практично непоміченим, а тому й недослідженим, науковцями, але його виявили діячі культури і мистецтва.

В творах кіномистецтва зображена **зміна культурно-історичного типу вчителя**: можна чітко виділити образ радянського вчителя і пострадянського. В радянських фільмах («Весна на Зарічній вулиці», «Перша вчителька», «Доживемо до понеділка», «Велика перерва» та інших) створено **образ Вчителя** – людини, яка виконує важливу місію вести учнів у майбутнє, формувати особистість людини. У сатирично-гумористичній передачі «Наша Раша» створено образ вчительки Сніжани Денисівни, яка збагачується за рахунок довірливих учнів та їхніх багатих батьків, пускаючи в хід оману, шахрайство та шантаж.

Зміна історико-культурного типу людини стосується не тільки освіти, але й усіх інших галузей і сфер життя в пострадянській Україні. Ця зміна стосується державного управління, місцевого самоврядування, поліції, суду, прокуратури, науки, охорони здоров'я, культури тощо. В останнє десятиліття в Україні набула поширення практика призначення осіб, які не є професіоналами, на посади керівників установ, підприємств, державних компаній і міністерств. **Це означає соціокультурний зсув, що знижує поріг здатності держави і суспільства протистояти викликам, небезпекам, загрозам та ризикам.**